

Снежана БОЙЧЕВА

Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“

ДИАЛОГЪТ НА КУЛТУРИТЕ В РОМАНИТЕ НА БЪЛГАРСКИ
И ТУРСКИ АВТОРИ „МИГРАНТИ“¹
(Емине Йоцдамар, Феридун Заимоглу,
Илия Троянов, Димитър Динев)

Snezhana BOYCHEVA

Konstantin Preslavsky University of Shumen

THE DIALOGUE BETWEEN CULTURES IN THE NOVELS OF
BULGARIAN AND TURKISH “MIGRANT” AUTORS
(Emine Özdamar, Feridun Zaimoğlu,
Ilija Troyanow, Dimitar Dinev)

The basic link between the four authors, mentioned in the title of the present research, is the constituting of the dialogue between the cultures in the topos of ‘between’, ‘the border space’. Central to the plotline of the novels are the so-called ‘not-places’ (non-lieux, Nicht-Orte) (Auge), transtopoi (Foucault) - airports, railway stations, harbours, planes, trains, ships, refugee camps, hotels, vacation places, parking lots, gas-stations, shopping malls. „The open“ spaces are not the only local markers; they often turn into a main character in that type of literary texts. These are the spaces that question standard models of behaviour and thinking; that change identities, transfer and gather together different cultural standards.

Keywords: dialogue between the cultures, non-lieux, standard models, identities.

Основно свързващо звено между четиримата автори, визирани в заглавието на настоящото изследване, е конституирането на диалога между културите в топоса на междинността, „пограничността“. Централни в сюжетните линии на романите им са т.нар. не-места (non-lieux, Nicht-Orte), транстопоси (Фуко). В студията си от 1992 г. *Non-lieux. Introduction a une anthropologie de la surmodernité* френският етнолог Марк Оже изследва в контекста на глобализацията значението на т.нар. не-топоси – докато местата на уседналост (ро-

---

¹ Определението „автори мигранти“ (както и „мигрантска литература“) е условно и маркира единствено техния произход от друг културен регион. И четиримата изследвани писатели с техните литературни произведения в оригинал на немски език са част от националната немска литература, те са признати равностойно с германските им колеги като представители на съвременната немскоезична и западноевропейска литература. Преведени са на много езици в Европа и по света.

дина, местоживеене и месторабота, дом) имат идентифицираща, „историческа“ функция в живота на личността и общността, характерните за т.нар. „свръх-модерност“ (късномодерна епоха) транстопоси функционират като символи на „самотната индивидуалност, на пътуването“ (Augé 2012: 83). Според Оже транстопосите (летища, гари, пристанища, самолети, влакове, параходи, бежански лагери, хотели, ваканционни селища, паркинги, бензиностанции, търговски центрове) имат временен, преходен характер и не функционират като структуроопределящи фактори при формирането на идентичността, те предлагат единствено възможността за разчупване на ежедневния (алго)ритъм с характерната за тях динамика (преходност) и остават места на самотата, в които човек напуска своята индивидуалност и потъва в анонимността на масата. Това схващане за транстопосите отчетливо се променя в контекста на т.нар. „мигрантска литература“, чиито герои обитават третото пространство между културите според Баба (Bhabha 2009)², което няма нищо общо с капсулираността на традиционните житейски модели. „Отворените“ пространства не са единствено локални маркери, те се превръщат често в основен персонаж в този тип литературни текстове. Именно те поставят под въпрос установени мостри на поведение и мислене, променят идентичности, пренасят и събират различни културни стандарти. Традиционно посочените „места на преход“, включително в произведенията на първите поколения автори „мигранти“, предизвикват усещания, свързани с „носталгия, студенина, неразбиране“ (Ezli 2006: 62), със загуба на идентичност. В романите на авторите, предмет на анализ, акцентът в дефинирането на транстопосите се премества от описаното състояние на безпомощност към завладяващата динамика на пътуването като начин на съществуване и присъствие на духа. С „местата на преход“ авторите свързват процеса на формиране на идентичността, причислявайки към тях важни житейски стъпки като напускане на родината и родния дом. Новата културна рамка, в която мислят и действат техните герои, е полюсна спрямо традиционните представи за това кое е преходно и кое константно – родината, родният край и родният дом представляват, в разрез с традицията, само звена от веригата житейски „спирки“ и престават да доминират рационално и емоционално житейското поведение на протагонистите. Отдалечаването от тях в пространството и времето създава онази необходима критическа дистанция за продуктивно преосмисляне на своето, родното през призмата на другостта. Романите на четиримата автори „поставят под въпрос“ редица културни феномени (Ezli 2006: 67) като напр. териториалната представа за културна принадлежност. Детериториализирането на културните стандарти – пътуването като основен фактор за формиране на личността – стои в центъра на житейската нагласа на литературните герои. В същото време те не пренебрегват дълбоката връзка с изход-

---

² Понятието „трето“ или „пресечно пространство“ между културите всъщност за първи път е въведено от Едуард Соя (вж. Soja 2005).

ната култура, преосмисляйки я през погледа на общочовешките универсалии и през матрицата на други културни образци.

На първо място, трябва да подчертаем антропологичния характер на транстопосите в посочените литературни произведения, те престават да бъдат единствено празни пространства, „съдове“ (Schroer 2008: 135), които се „пълнят“ с действие, а както вече бе споменато, се превръщат в пълнокръвни литературни образи – бежанският лагер в романа на Троянов *Светът е голям и спасение дебне отвсякъде*, Западът и Изтокът (Ориентът) като обобщени образи, пътуването, преминаването на граници, епистолярността, езикът – вплитането на турски и български думи (фрази) в оригинала на немски език (хибриден език) и т.н. Акцентът в тази персонализация на пространството е динамиката, обвързването на хора, предмети, движения в едно, което Фуко нарича „мрежа“ (Foucault 2006: 317). Тук е мястото да отбележим, че конституирането на топоси като литературни образи съществува като идея отдавна (вж. Lotman 1972). „Поетиката на движението“ на Отмар Ете визира именно характерното за литературата, чиито представители са четиримата автори, пресичане и наслагване на пространства, което прави възможно писането на текстове извън канона на националните литератури, създаването на „литератури без твърдо установена принадлежност“ (Ette 2005: 14). Романите на Йоцдамар, Заимоглу, Троянов и Динев предлагат примери за движение в межкултурни пространства, дефиниращи по нов начин, с различни акценти и нюанси релацията „свое–чуждо“, детерминиращи процеса на възникване на динамични идентичности в зависимост от координатите на „мрежата“, в която се намират индивиди и общности.

Литературни примери за прекрочването на национални, континентални и езикови граници се съдържат във всички изследвани текстове. В този смисъл преди всичко трябва да се отбележи създаването на тези произведения в другокултурна среда (Европа, Германия) в оригинал на немски език, различен от майчиния език на авторите (турски, български). Този факт сам по себе си представлява първата голяма крачка в реализирането на межкултурния диалог. Скокът от една култура в друга, от Ориента, респ. от (комунистическия) Изток с „приземяването“ на Запад, където „по-меко“ (Троянов, Йоцдамар), където „по-твърдо“ (Заимоглу, Динев), е основен литературен образ в анализирания произведения: трилогията на Йоцдамар *Странни звезди гледат към земята, Животът е керван, има две врати, от едната влязох, от другата излязох, Мостът на Златния рог*, Заимоглу – *Канак шпрак, 24 фалишиви тона от покрайнините на обществото, Белези на любовта, аленочервени*³, Троянов – *Светът е голям и спасение дебне отвсякъде*, Динев – *Ангелски езици*. Второ, транскултурният характер на изброените литературни текстове е демонстриран още в **подбора на заглавията** – те включват мотива за живота като безкрайно

---

³ Преводът от немски на български на цитатите от романите на Йоцдамар и Заимоглу е мой – С.Б.

пътуване (керван, светът е голям), мотива с дихотомията „вътре–вън“, „свое–чуждо“ и тяхната свързаност (две врати, мостът), погледа отгоре, критическата дистанция в рефлексията и саморефлексията (звезди гледат към земята), езика, не само като медиум, но като обект на свободен избор в межкултурния диалог (канак спрак е название за езика, който говорят турските преселници в Германия). Личният избор на четиримата автори да създадат текстове на чужд език, станал впоследствие „свой“ (ангелски езици), както и изборът на култура, в която да живеят и творят, различна от тяхната родна, разгражда стереотипа, характерен за турската и българската, за балканската традиция, предполагаща безалтернативността на понятия като „родина“ и „роден език“, разрушва клишето за невъзможността да се твори на друг освен на майчиния език като условие за принадлежност към националния литературен канон. На трето място, трябва да отбележим транслокалните движения между Европа и Азия (Йоцдамар, *Мостът на Златния рог*), Европа и Америка (Троянов), Берлин и Истанбул (Йоцдамар), Берлин и София (Троянов), Пловдив и Виена (Динев). Преэкспонирано е придвижването не само в пространството, но и във времето – персонажите на Йоцдамар и Троянов разказват ретроспективно историите на своето странстване (емиграция), героите на Троянов и Динев размишляват за настоящето от гледна точка на близкото (комунистическо) минало на България. Всички тези движения създават усещането, че пътуването, респ. паметта като пътуване назад във времето, е нормалното състояние на модерния човек, т.е. неговата мобилност, а не уседналост е решаващият фактор в този тип житейски модел. Средствата за придвижване (влакове, самолети, параходи) са транспозите, които събират и разделят минало и настояще, свое и чуждо, реално и въображаемо. И при четиримата автори пътуването с тях се асоциира с хода на размишленията от настоящето в посока минало и бъдеще.

Романът на Динев *Ангелски езици* разказва съдбата на мигранта като бягство през заснежени гори, нелегално преминаване на граници, дълги преходи покрай затрупани с преспи пътища, докато героите стигат накрая до бежанския лагер Траискирхен. Миграцията се свързва с борбата за легален престой в Австрия, с търсене на работа, с изучаване на новия език, с изграждане на нова идентичност. Тук откриваме характерния за писателите „мигранти“ мотив за портативната родина, за света като глобална родина, в която човек се чувства навсякъде у дома си. „Отвореното“ небе, което съзерцава във въображението си друг герой на Динев от каютата на парахода, е в унисон с „космическия“ поглед към цялото (свое и чуждо) в романа на Йоцдамар *Странни звезди гледат към земята*: „В каютата нямаше никакъв прозорец, но това не му пречеше. Понеже чувстваше над себе си безбрежното черно небе ... а под себе си усещаше широката черна река ... Усещаше също светлините, блещукащи непрестанно от двата бряга, сякаш за да напомнят на всеки, че светът все още съществува (Динев 2006: 572–573). „Безбрежното черно небе“ е контрапункт на живота в „затвореното“ социалистическо общество. Същевременно

авторът не пропуска да подчертае обратната страна в „мъдростта“ на Миро, „закрилника“ на емигрантите, че чужденецът си остава гост в чуждата страна – по стечение на обстоятелствата героят започва съзнателния си живот, бягайки на петнайсет години от приюта за сираци, и достига с годините до извода за амбивалентността на света, в който навсякъде можеш да бъдеш свой и чужд: „Където и да ида, все съм у дома. И гостенин ще бъда, където и да спра“ (Динев 2006: 8). Пълният отказ от обвързаностите на произхода и миналото му носят свободата: „Беше се отказал от всичко и бе получил в замяна криле“ , но чужденецът, колкото и да е приет и признат той в другата култура, си остава „вечният гостенин“ (Динев 2006: 7). Това чувство на неустановеност не се възприема непременно в негативен план – Масуд крие родината под мустаците си (Динев 2006: 27) като част от идентичността си и това му помага в трудни моменти. Тезата на Динев за вечния чужд в чужбина веднага е релативирана във философски план: „Всички сме само гости на тази земя“ (Динев 2006: 7). Динамиката между свое и чуждо и тяхната взаимозаменяемост в зависимост от конкретни обстоятелства онагледява същността на културния диалог в изследваните литературни текстове.

Пътуване не само в пространството, но и във въображението, е част от саморефлексията в коментирания романи. Мотивът за бягството надалеч като вид самоотстраняване от анонимната маса, откриваме в космополитната визия на Боро, който, тичайки, ментално преминава всички граници: „Към Турция, през Ориента, до Индия и Китай, там ще взема лодка за Япония, усмихвам се, докато си тичам, после политам за Америка... И веднаж да стигна Америка, истински ще се затичам през прериите, по пегите на биковеите, през планините до град Каньон, чак до самия Ню Йорк. Два пъти ще пробягам Бродуей насам и нататък“ (Троянов 2007: 36). Завръщането в родината на велосипед (Алекс и бай Дан) е приносът на Троянов в „отварянето“ на феномена „пътуване“ и наред с това в разбирането на Троянов за родното. То е в контраст с възпитавания в България и предаван от поколение на поколение идеал за родина: уникално място с неповторимите си природни дадености, с великото си и славно минало, където човек се е родил и където се намира бащината къща – родината като топос, който с нищо не може да се замени. Очертаният така образ на родното произтича от ценностите и традициите на патриархалното, „уседнало“ общество, независимо от факта, че българите, както много други народи, произхождат от номадски култури. Чрез образите на Троянов феноменът „родина“ придобива характеристиките на ментален, емоционален, интимен топос. Щастието според Троянов не е въпрос на местоживеене, а на себенамиране, където и да е в големия свят. Тази представа детериториализира родината в географски и социален смисъл, тъй като в тях човек много често не се чувства щастлив, а потиснат, несвободен, репресиран, особено в условията на диктатура и постдиктатура.

В трилогията на Йоцдамар **пътуването** с влак свързва, респ. разделя преживяванията в родината Турция и живота в Германия, пребиваването в

междинни светове води до нови асоциации у героинята – **родният дом**, който традиционно се свързва с усещането за топлина, изведнаж се появява в литературния образ на нещо неопределено и недотам уютно, контрастиращо с идилията на родния край: „Там, където се намираще тухлената къща, нямаше шосе, нямаше улица. Тя стърчеше в степта, без врата“ (Özdamar 2008a: 287). Дълбоко интимното се оказва чуждо, сякаш погледнато с други очи. За разлика от родното, чуждото (Берлин) е познато, с ясни контури: „Берлин бе за мен като улица... От Берлин се върнах в родната ми къща, но за мен тя бе сега като хотел, исках отново да изляза на улицата“ (Özdamar 2008b: 193). Героинята на Йоздамар се движи в третото измерение, пресечна точка между „степта“ на родния дом в азиатската част на Истанбул, където се чувства притеснена, несвободна, от една страна, и свободните пространства на европейски Истанбул (театралната академия, в която учи, кинотеатъра, ресторанта „Капитанът“), от друга страна. Това ежедневно прехвърляне от единия бряг на другия, от Европа към Азия и обратно в романа *Мостът на Златния рог* (представено чрез атрактивните туристически параходи) е част от житейския опит не само на героинята, но и на милионите жители и гости в тази част на света, символ на непрекъснатия интеркултурен диалог между традиция и модерност. Литературно предственото пътуване между двете части на Истанбул се допълва от движението на героинята на Йоздамар в романа *Странни звезди гледат към земята* между двете части на Берлин, респ. между двете Германия (вж. Özdamar 2004: 182), като по този начин, макар и маргинално, в сюжета се включва политическият дискурс – Берлинската стена се превръща в разделителна и свързваща линия между минало и настояще.

В романите на Заимоглу мотивът за опозицията „свое–чуждо“ се тематизира въз основа на две противоположни позиции – отношението към родината Турция на родителите гастарбайтери от първо, второ поколение, от една страна, и отношението на поколението на техните деца, внуци, родени и израснали в Германия, от друга страна (вж. Zaimoğlu 2000: 9). При първите са налице носталгията и надеждата за „окончателното завръщане“ (Zaimoğlu 2000: 111). Родителите на Сердар от *Белези на любовта, аленочервени* посещават по време на отпуската Турция – почивната станция, въпреки „временния“ си характер, остава топос на връзката с родината, нещо повече, инспирира решението на възрастните хора да прекарат старините си в родината (Zaimoğlu 2004: 9 и сл.). За младия Сердар подобен житейски концепт е немислим, той се чувства еднакво чужд и в Турция, поради установени норми на поведение в патриархалната селска общност (вж. Zaimoğlu 2004: 171, 192), и в Германия, поради ксенофобски настроената част от обществото, за което той си остава „принцът от Ориента“ (Zaimoğlu 2004: 12). „Проклетата“ (Zaimoğlu 2000: 111) родна къща не може да събуди у него умилението и носталгията, която изпитват родителите му. Неговият поглед към чуждия свят, в който живее, е свързан с

борбата му да се утвърждава като суверенна личност на основата на общовалидни културни универсалии и на свободния избор на отделния човек, без да бъдат засягани неговите културноспецифични приоритети: „Докато тази страна (Германия – С.Б.) отказва истински да ни приеме, ще продължим да изсмукваме като гъба тези аномалии и перверзии и да изплюваме мръсотията“ (Zaimorlu 2000: 113). С тази съпротива срещу стереотипи и предразсъдъци Сердар се доближава до героите на Динев и Троянов, които възприемат своята емигрантска съдба като мисия, а не като ориясия.

Литературното представяне на културата в изследваните романи като непрекъснат процес на обмен между свое и чуждо модифицира образа на мигранта и понятието „миграция“. Комунистическата обществена система в миналото, но и съвременните приемни култури на Запад обикновено възприемат миграцията като катастрофа и трагическа съдба, свързана със загуба на родината и националната идентичност и със задължителната в случая носталгия. Мигрантът почти винаги се определя на Изток като човек, предал (социалистическата) родина, а на Запад – като „същество“, достойно за съжаление. Алтернативи на този тип образи създават изследваните автори – Троянов чрез фигурите на Яна и Васко Луксови и бай Дан, чийто житейски избор да емигрират от България не се разглежда непременно като човешка драма, а по-скоро като потенциал, възможност и шанс за по-добро личностно развитие в бъдеще. В този смисъл интеркултурните аспекти на миграцията са представени като екзистенциален бонус. Значението и важността на собствената традиция, която националната култура възприема като първа предпоставка за формирането на идентичността, се поставят под въпрос от литературните образи на Васко и бай Дан. И двамата герои живеят със съзнанието на космополити и избират нетрадиционния, креативния път на развитие, което принципно ги отличава от начина на живот и мислене на техните сънародници, свикнали да имат настойник попечител в живота в лицето на държавата.

Дихотомията „отворено“ (пътуване в пространството и фантазията) – „затворено“ („без врата“, „никакъв прозорец“) изгражда нов тип идентификация на героите – лутането между добре познатото (родния дом) и неизвестното (светлините на лунапарка и на брега) е търсене на отговор на екзистенциалния въпрос: „Кой съм аз?“ (Цздармар 2008а: 313). За изследваните автори процесът на формиране на идентичността е вид „номадско пътуване“ (Trojanow 2000: 10 и сл.) през различни култури. В това отношение те продължават традицията на немските билдунгсромани от XVIII в., чиито герои се отправят на пътешествие, за да съберат житейски опит и да се формират като личности. Някои от тези романи са подчертано поучителни, други изобилстват от приключения и удоволствия (вж. Steinecke 1999: 147). Изследваните произведения принадлежат към втория тип и са в противоречие с „музейния традиционализъм“, типичен

за националната култура, който патологично издава „известен аутизъм“ на личността и обществото и е тъждествен „на национализма на мнозинството в неговата игнорантност и нетолерантност“ (Trojanow 2000:11). Троянов открива аномалност в паническият страх и в самоизолирането на своите сънародници от чуждостта, което на всичко отгоре се свързва с атрибути като здрав разум и самосъхранение. За неадекватността на подобни „предпазни мерки“ говори фактът, че в основата на всяка национална култура стои хибридността, взаимодействието на съдържащите се в нея субкултури. Понятието за родина при Троянов е свързано не с патоса на историческото минало, а с интимните спомени за любими хора, с определени предмети, феномени, с ароматите на детството. Детските спомени не се тълкуват единствено в контекста на носталгията, а като връщане на човека към самия себе си. Контрастът между топлината на детския спомен и депресиите на основната фигура в романа – Александър – в настоящето потвърждават тезата за пътуването към детството като спасение. „Корените“ на родното според автора са строго лични, интимни, свързани с детските преживявания и имат малко допирни точки с голямата история на общността. С това си схващане той разрушава традиционния модел за идентичност, който обикновено (не само в българската и турската културна общност) е детерминиран и доминиран от спомена за славното историческо минало.

Заключение: Понятието за родина в интеркултурния диалог, очертан от четиримата автори, добива кафкиански очертания и много напомня героя в краткия разказ на Кафка *Завръщане в дома* („Heimkehr“), който стои пред прага на бащината къща и не се осмелява да го прекрачи: „В края на краищата може да се случи човек да не иска да се завърне в бащината къща или да се влюби в друга жена“ (Rosendorfer, Kempowski, Trojanow 2001). Тезата, че родината е заменима и може да бъде въпрос на личен избор, е виждане, което стои в остро противоречие с прокламираната единственост и безалтернативност на родината в балканската традиция. Родният край и дом за героите на Йощамамар, Заимоглу, Троянов, Динев не е онова възплъщение на идилия, уют, копнеж и щастие. За бежанците от България и Турция родината е място на репресии и потискане на човешките права, в сравнение с които дори условията в бежанския лагер изглеждат поносими. Съветът на Богдан от романа на Троянов към своите сънародници е: когато им е много тежко, да си представят от време на време „милата ни сладка родина“ и ще им бъде по-лесно да издържат (Троянов 2007: 85).

Диалогът между културите – пресичането на културни и политически граници в изследваните романи – не е поставен в контекста на концепта „травма“, не означава непременно загуба на „корените“. Те са по-скоро предпоставка и катализатор за формиране на друг тип идентичност, представящ развитието на личността като сложен и дълготраен процес. Идентичността се

превръща от установена константа в динамична категория, в чиято основа е движението, тя не се свързва с определен топос, а с междинността на пътуването, физическо и ментално, между континенти, култури, обществени системи, между минало и настояще. Героите на Йоздамар, Заимоглу, Троянов и Динев не се дефинират единствено с отношението си към изходната култура, нито само с интеграцията си в другокултурната среда, в която попадат. Те заживяват в многобройните сменящи се транстопоси, в една продуктивна за разгръщането на личността пограничност и не възприемат тази своя мобилност като вътрешен конфликт, а като шанс и перспектива за позитивно личностно, професионално и общностно развитие. В този смисъл третото пресечно пространство между културите (Соя, Баба) не е пунктуално (вж. Ette 2005: 199), а приема образа на права, свързваща минало, настояще и бъдеще.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Динев 2006: Динев, Д. *Ангелски езици*. София: Рива. [**Dinev 2006:** Dinev, D. *Angelski ezitsi*. Sofia: Riva.]

Троянов 2007: Троянов, И. *Светът е голям и спасение дебне отвсякъде*. София: Сиела. [**Troyanov 2007:** Troyanov, I. *Svetat e golyam i spasenie debne otvsyakade*. Sofia: Siela.]

Özdamar 2004: Özdamar, E.S. *Seltsame Sterne starren zur Erde*. Köln: Kiepenheuer&Witsch.

Özdamar 2008a: Özdamar, E.S. *Das Leben ist eine Karawanserei hat zwei Türen aus einer kam ich rein aus der anderen ging ich raus*. Köln: Kiepenheuer&Witsch.

Özdamar 2008b: Özdamar, E.S. *Die Brücke vom goldenen Horn*. Köln: Kiepenheuer&Witsch.

Trojanow 2000: Trojanow, I. *Döner in Walhalla. Texte aus der anderen deutschen Literatur*. Köln: Kiepenheuer & Witsch.

Zaimoğlu 2000: Zaimoğlu, F. *Kanak Sprak. 24 Mifstöne vom Rande der Gesellschaft*. Hamburg: Rotbuch.

Zaimoğlu 2004: Zaimoğlu, F. *Liebesmale, scharlachrot*. Köln: Kiepenheuer&Witsch.

Анализи и критика

Augé 2012: Augé, I. *Nicht-Orte*. München: Beck.

Bhabha 2000: Bhabha, H. *Die Verortung der Kultur*. Tübingen: Stauffenburg.

Ezli 2006: Ezli, Ö. Von der Identitätskrise zu einer ethnographischen Poetik. Migration in der deutsch-türkischen Literatur. // *Literatur und Migration*. Herausgegeben von Arnold, München: Edition Text und Kritik, 61–73.

Ette 2005: Ette, O. *Zwischen Welten Schreiben. Literatur ohne festen Wohnsitz*. Berlin: Kadmos.

Foucault 2006: Foucault, M. Von anderen Räumen. // *Raumtheorie. Grundlagentexte aus Philosophie und Kulturwissenschaften*. Herausgegeben von Dünne, J. Günzel, St., Frankfurt am Main: Suhrkamp, 239–317.

Lotman 1972: Lotman, J. *Die Struktur literarischer Texte*. München: Fink.

Rosendorfer 2001: Rosendorfer, H., Kempowski, W., Trojanow, I. (2001) „... wo einen die Feuerwehr kennt“ // *Die Woche*, 10.08.2001.

Schroer 2008: Schroer, M. *Bringing space back in*. Zur Relevanz des Raums als soziologische Kategorie. // *Spital turn. Das Raumparadigma in den Kultur- und Sozialwissenschaften*. Herausgegeben von Döring, J., Thielmann, T., Bielefeld: transcript, 125–148.

Soja 2005: Soja, E. USA 1990: Die Trialektik der Räumlichkeit. // *Topographien der Moderne. Medien zur Repräsentation und Konstruktion von Räumen*. Herausgegeben von Stockhammer, R., Paderborn: Fink, 93–126.

Steinecke 1999: Steinecke, H. *Gewandelte Wirklichkeit – verändertes Schreiben?: zur neuesten deutschen Literatur: Gespräche, Werke, Porträts*. Oldenburg: Igel-Verl.